

Stehlíková, Dana

De simplicibus medicinis secundum ordinem alphabeti : řazení lemmat v latinském Herbáři Křišťana z Prachatic

Studia historica Brunensia. 2015, vol. 62, iss. 1, pp. [155]-180

ISSN 1803-7429 (print); ISSN 2336-4513 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134669>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DANA STEHLÍKOVÁ

***DE SIMPLICIBUS MEDICINIS SECUNDUM ORDINEM
ALPHABETI***

Řazení lemmat v latinském *Herbáři* Křišťana z Prachatic¹

Abstract:

The paper presents 15 recently discovered manuscripts of Latin Herbarius by Prague master Christian of Prachatice († 1439) arranged in alphabetical order. The total sum of extant medieval copies, in which the treatise has come down to us, therefore amounts to 19. The principal text of the second redaction (surviving in 16 manuscripts) and the manner of its alphabetical ordering are discussed as well as the changes and additions in the lemmas, which were recorded in this redaction along the written tradition. The author aims to find out to what extent the newly added lemmas and the differences in ordering the original ones may help clarify relationships between the preserved manuscripts.

Key words:

Christian of Prachatice, medieval herbaria, medieval manuscripts, medieval medicine

Latinský *Herbarius* známého učitele pražské univerzity Křišťana z Prachatic († 1439)² má poměrně složitou textovou tradici, doloženou četnými opisy. Doposud známé rukopisy zachycují dvě hlavní vývojové fáze, v nichž *Herbář* vznikal. Dva z nich uchovávají zřejmě starší redakci *Herbáře* s incipitem *Absintheum, peliniek, calidum in primo*. Jedná se o rukopis G 12

¹ Příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR 14-06134S „Latinské herbáře Křišťana z Prachatic“.

² Jeho život a dílo nejlépe podává Alena H a d r a v o v á (*Křišťan z Prachatic. Stavba a užití astrolábu*. Ed. A. Hadravová – P. Hadrava. Praha 2001, s. 13–53).

II 87 z Cerroniho sbírky³ (užívám siglu *C*) a celovecký rukopis XXX d 1 (sigla *K*).⁴ Oba rukopisy označují za autora *Herbáře* Křišťana z Prachatic a oba obsahují také konkrétní dataci: Cerroniho rukopis je datován rokem 1416, v rukopise celoveckém je datován text, který *Herbáři* bezprostředně předchází, rokem 1419. Druhá redakce *Herbáře* je opatřena prologem, který začíná slovy *Si quis herbarum vires*, přičemž dva z rukopisů opět nesou jméno Křišťana z Prachatic: rukopis stuttgartský Cod. Don. 808 z roku 1428⁵ (sigla *S*) a rukopis pařížský Lat. 11231 z roku 1432 (*P*).⁶ Všechny čtyři rukopisy jsou díky jasné atribuci vyjmenovány ve Spunarově *Repertoriu*.⁷ Kromě nich bylo nově zjištěno ještě patnáct dalších dokladů *Herbáře* (v závorce jsou uvedeny sigly, s nimiž pracuji):

- Národní knihovna ČR, Praha, I F 35, f. 61r–92v, v rámci sborníku *Confundarium maius* Matouše Berana, dokončeného roku 1431 (*B*),⁸
- tamtéž, XI F 10, f. 1r–61v, nejpozději 1428, začátek *Herbáře* chybí, prvním heslem je *catapucia* (*A*),⁹

³ Moravský zemský archiv Brno, G 12 II 87, f. 2v–26v (Š v á b e n s k ý, Mojmir: *G 12. Cerroniho sbírka*. 13. století – 1845. I. Brno 1973, s. 267–268).

⁴ Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt, XXX d 1, f. 149r–183r (M e n h a r d t, Hermann: *Handschriftenverzeichnis der Kärntner Bibliotheken I*. Klagenfurt, Maria Saal, Friesach. Wien 1927, s. 46–47).

⁵ Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, Cod. Don. 808, f. 65r–94v (B a r a c k, Karl August: *Die Handschriften der Fürstlich-Fürstenbergischen Hofbibliothek zu Donaueschingen*. Tübingen 1865, s. 549–551).

⁶ Bibliothèque Nationale de France, Paris, Lat. 11231, f. 12r–70r (S a m a r a n, Charles – M a r i c h a l, Robert: *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste III*. Bibliothèque nationale, fonds latin /N°s 8001 à 18613/. Paris 1974, s. 225).

⁷ S p u n a r, Pavel: *Repertorium auctorum Bohemorum protractum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans I*. Wratislaviae et al. 1985, s. 123, č. 325. Některé rukopisy Spunarova seznamu naopak Křišťanův *Herbář* neobsahují. Srov. S t e h l í k o v á, Dana: *Latinské rukopisy Herbáře Křišťana z Prachatic*. Studie o rukopisech 40, 2010, s. 61–76. Dosavadní poznatky o tradici tohoto *Herbáře* nedovolují se konkrétněji vyjádřit ke Křišťanovu autorství obou redakcí. U obou z nich máme doloženo jeho jméno, na jejich vzniku se však mohla podílet nějaká osoba z jeho blízkého okolí. To platí nejen pro redakci druhou, ale i pro redakci první, jejíž předstupeň se nám nemusel vůbec dochovat. Mluvím-li tedy o první a druhé redakci *Herbáře* Křišťana z Prachatic, dopouštím se vědomě provizorního zjednodušení.

⁸ T r u h l á ř, Josef: *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur I*. Pragae 1905, s. 110–111. K tomuto i výše uvedeným rukopisům podrobněji viz S t e h l í k o v á, D.: *Latinské rukopisy*, s. 61–76.

⁹ T r u h l á ř, J.: *Catalogus I*, s. 163.

- tamtéž, XI C 2, f. 105r–133v, někdy před r. 1440 (N),¹⁰
- tamtéž, XI E 5, f. 1r–18v, texty, které následují za *Herbářem*, jsou datovány do let 1463 a 1464 (D),¹¹
- tamtéž, VIII G 28, f. 53v–71v, cca pol. 15. stol. (E),¹²
- Knihovna Národního muzea, Praha, IV E 5, f. 106r–127v, po roce 1422, konec *Herbáře* chybí, text končí uprostřed hesla *virga pastoris* (F),¹³
- Archiv Pražského hradu, Praha, fond Rukopisy knihovny Metropolitní kapituly u sv. Víta, M XI, f. 2r–38r, na f. 217v je zápis z roku 1457 (H),¹⁴
- Roudnická lobkowiczská knihovna, Nelahozeves, VI Fc 29, p. 111–140, nejpozději 1399 (R),¹⁵
- Biblioteka Jagiellońska, Kraków, 2110, p. 289–336, cca 1437 (J),¹⁶
- Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, Pal. Lat. 1117, f. 111r–152v, z let 1446–1448 (V),¹⁷
- Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 7755, f. 1r–48v, 1. pol. 15. stol. (M),¹⁸
- Staats- und Universitätsbibliothek, Hamburg, Cod. med. 917, f. 5r–51v, po pol. 15. stol. (I),¹⁹

10 Tamtéž, s. 131–133.

11 Tamtéž, s. 154–155.

12 Tamtéž, s. 597–598.

13 B a r t o š , František Michálek: *Soupis rukopisů Národního muzea v Praze I*. Praha 1926, s. 208.

14 P o d l a h a , Antonín: *Catalogus codicum manu scriptorum, qui in archivio capituli metropolitani Pragensis asservantur*. Pragae 1923, s. 270–273.

15 Roudnická lobkowiczská knihovna nemá tištěný katalog. Konzultovat lze pouze pomůcku *Průvodce po rukopisných fondech v České republice I*. Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven. Red. M. Tošnerová. Praha 1995, s. 121, k rukopisu stručně také D v o ř á k , Max – M a t ě j k a , Bohumil: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Roudnickém II*. Zámek Roudnický. Praha 1907, s. 273.

16 W i s ł o c k i , Władysław: *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis II*. Rękopisy 1876–4176. Kraków 1877–1881, s. 510.

17 S c h u b a , Ludwig: *Die medizinischen Handschriften der Codices Palatini Latini in der Vatikanischen Bibliothek*. Wiesbaden 1981, s. 66–68.

18 H a l m , Carolus – T h o m a s , Georgius – M e y e r , Gulielmus: *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis tomii III pars III cod. Latinos (Clm) 5251–8100 complectens*. Monachii 1873. Nachdruck Wiesbaden 1968, s. 196.

19 K rukopisu není k dispozici tištěný katalog. Podařilo se jej nalézt díky zmínce

- Bibliothek der Erzabtei St. Peter, Benediktinerstift, Salzburg, a II 27, 15. stol. (*L*),²⁰
- Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. germ. oct. 101, f. 75r–87r, jedná se o fragment, dochován je pouze začátek *Herbáře* do hesla *coriandrum*, 1. pol. 15. stol. (*G*),²¹
- Schottenstift, Bibliothek, Wien, 160 (257), f. 180r–212v, 1. pol. 15. stol. (*W*).²²

Většina nově zjištěných rukopisů obsahuje redakci *Herbáře*,²³ kterou prozatím označuji jako druhou, protože je sestavena způsobem, jenž ukazuje na pokročilejší fázi zpracování, než jakou nabízí redakce první. Nalezení druhé redakce *Herbáře* v roudnickém rukopisu VI Fc 29, který je datován již rokem 1399, však naznačuje, že vztah obou redakcí nebude tak snadné objasnit. Roudnický opis je o nejméně 17 let starší než nejstarší známý opis předpokládané první redakce, a pokud skutečně vzešel z pera Křišťa-

ve zprávě o prodeji sbírky rukopisů, inkunábulí a starých tisků hamburského lékaře Jacoba Christiana Vogela ve dvou veřejných dražbách v roce 1800 a 1801, k tomu Hoffmann, Friedrich Lorenz: *Hamburgische Bibliophilen, Bibliographen und Litteraturhistoriker*. (Beschluss.) Serapeum. Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur 14, 23, 1853, s. 361. Dr. Iolanda Ventura mi laskavě pomohla s identifikací rukopisu Vogelovy sbírky s rukopisem Cod. med. 917.

²⁰ Tento rukopis jsem neměla doposud možnost vidět.

²¹ D e g e r i n g , Hermann: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek III*. Die Handschriften in Oktavformat und Register zu Band I–III. Leipzig 1932, s. 42. U všech kodexů bez bližší datace vděčím za jejich základní časové vymezení doc. Daliboru Havlovi.

²² H ü b l , Albert: *Catalogus codicum manu scriptorum qui in Bibliotheca Monasterii B.M.V. ad Scotos Vindobonae servantur*. Wien – Leipzig 1899, s. 284–286. Tento rukopis se mi podařilo dohledat až v době uzávěrky sborníku, a proto již nemohl být do příspěvku hlouběji zapracován. Závěry příspěvku však kvůli tomu není nutné relativizovat. Rukopis *W* jako jediný z nově nalezených totiž obsahuje první redakci *Herbáře*, zatímco příspěvek se zaměřuje především na redakci druhou. Pro její poznání mají nesporný význam i rukopisy redakce první, nikoli však znění rukopisu *W*, které je oproti ostatním dvěma rukopisům první redakce výrazně zkráceno a obsahuje řadu chybných čtení.

²³ Aby byla informace o zatím známých rukopisech úplná, nutno ještě zmínit fragment rukopisu Národní knihovny v Praze XVII D 10. Zde jsou na f. 147r–169v vedle českého herbáře *in margine* doplněna hesla latinská. Do jaké míry tato hesla korespondují s hesly Křišťanova *Herbáře*, bude ještě nutno přezkoumat. Některá hesla jsou z něho převzatá doslovně (např. *solsequium* na f. 151r), ale většina z nich pochází patrně z jiného zdroje a částečně obsahové shody s Křišťanem (formulované zpravidla odlišným způsobem) jsou dány shodným pramenem. Tato excerpce ale již nesporně patří do druhého života *Herbáře*.

na z Prachatic,²⁴ musíme ho považovat za jeho nejranější lékařské dílo, sestavené buď ještě během studia medicíny či nedlouho poté.²⁵ V každém případě právě tato redakce představovala *opus apertum*, jehož text se v každém novém opisu proměňoval podle potřeb svého majitele či uživatele.²⁶ Jednotlivé rukopisy se od sebe v mnohém odlišují, jejich společné jádro však zůstává stejné. Rychlá proměna *Herbáře*, který se hojně užíval v bohemikálním prostředí v první polovině 15. století a ještě na začátku jeho druhé poloviny, byla umožněna způsobem uspořádání simplicíí, jednoduchých léčiv rostlinného a v menší míře i živočišného a nerostného původu.

Do středověkých pojednání o léčivech se simplicia zapisovala podle několika různých principů. Zjednodušeně lze říci, že se simplicia mohla buď řadit, tj. podle abecedy, nebo třídít, tj. uspořádávat podle některého z principů systematických (věcných). Abecední řazení (i když velmi primitivní, jen podle prvního písmene slova) se uplatnilo např. ve velmi populární farmakologické příručce *Circa instans*, sestavené někdy po polovině 12. století.²⁷ K hromadění farmaceutických poznatků dochází rovněž v encyklopediích vrcholného středověku, mezi nimi můžeme jmenovat encyklopedii Bartoloměje Anglického *De proprietatibus rerum*, která uplatňuje v knize o rostlinách rovněž abecední řazení.²⁸ Systematické třídění může vycházet ze vzhladu rostlin (byliny, stromy), jako to vidíme u encyklopedií

²⁴ Jméno autora tu není uvedeno.

²⁵ O Křišťanově působení na lékařské fakultě máme jen drobná, spíše nepřímá svědectví (srov. T ř í š k a , Josef: *Literární činnost předhusitské university*. Praha 1967, s. 147; Š m a h e l , František: *Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do roku 1419*. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 20, 2, s. 52–53). K nim lze přidat ještě jeden doposud opomíjený důkaz, který nabízí incipit *Herbáře* ze stuttgartského opisu z roku 1428 *Magistri Cristanni nacione de Prachaticz solennis astronomi et illustris phisici et in facultate sciencie medicinalis optimi practici Herbarium per eundem autentice collectum feliciter incipit*. Lze tedy předpokládat, že ve dvacátých letech 15. století, a snad již řadu let předtím, Křišťan skutečně na lékařské fakultě působil. Že by se tam však učitelky uplatnil již v 90. letech století předchozího, doložit zatím nelze.

²⁶ Viz S t e h l í k o v á , Dana: *Opus apertum Křišťana z Prachatic*. Opera Romanica 16, 2015, v tisku.

²⁷ Srov. edici *Das Arzneidrogenbuch Circa instans in einer Fassung des 13. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Erlangen*. Hg. von H. Wölfel. Diss. Berlin 1939, nebo edici širší verze známé jako *Tractatus de herbis: Ps. Bartholomaeus Mini de Senis. Tractatus de herbis (Ms London, British Library, Egerton 747)*. Ed. I. Ventura. Firenze 2009.

²⁸ *Bartholomaeus Anglicus. De proprietatibus rerum VI. Liber XVII*. Ed. I. Ventura. Turnhout 2007.

Tomáše z Cantimpré *De natura rerum*²⁹ a Vincence z Beauvais *Speculum naturale*,³⁰ nebo z jejich léčebného účinku.³¹ Ten se v antické i středověké medicíně vyvozoval z kvalit primárních (teplá, studená, vlhká, suchá),³² sekundárních (hořká, sladká atd.) a terciárních (stahující, otevírající apod.),³³ přičemž při třídění látky se ve farmakografické literatuře uplatňovaly především kvality primární a kvality terciární. Dalším možným způsobem třídění bylo využití stupňů účinku, který se u primárních kvalit rozlišoval – tedy první, druhý, třetí a čtvrtý.³⁴ Znáмым dokladem je *Liber de gradibus Constantina Africana* († 1087),³⁵ tedy volné přepracování arabské příručky z druhé poloviny 10. stol., jejímž autorem byl Ibn al-Gazzār, později v latinském prostředí označované jako *Liber fiduciae*.³⁶

²⁹ Thomas Cantimpratensis. *Liber de natura rerum*. Editio princeps secundum codices manuscriptorum. I. Text. Ed. by H. Boese. Berlin – New York 1973.

³⁰ Vincentius Bellovacensis. *Speculum quadruplex sive Speculum maius: naturale, doctrinale, morale, historiale 1–4*. Duaci: Baltazar Beller, 1624 [reprint: *Speculum quadruplex sive Speculum maius 1–4*. Graz 1964–1965].

³¹ Encyklopedie vrcholného středověku mají k farmakografické literatuře velmi blízko – využívají různé herbáře jako svůj pramen a na druhou stranu se samy později stávají pramenem pro nové herbáře.

³² Schöner, Erich: *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*. Mit einem Vorwort und einer Tafel von Robert Herrlinger. Wiesbaden 1964.

³³ Harig, Georg: *Verhältnis zwischen den Primär- und Sekundärqualitäten in der theoretischen Pharmakologie Galens*. Zeitschrift für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin. Schriftenreihe Geschichte, Naturwissenschaften, Technik, Medizin 10, 1973, s. 64–81.

³⁴ Harig, Georg: *Bestimmung der Intensität im medizinischen System Galens*. Ein Beitrag zur theoretischen Pharmakologie, Nosologie und Therapie in der Galenischen Medizin. Berlin 1974.

³⁵ *Pantechni decem libri theorices et decem practices, cum tractatu de gradibus medicinarum Constantini*. In: Omnia opera Ysaac. [Lugduni]: Trot, 1515. V této tištěné verzi je řazení podle stupňů kombinováno s řazením abecedním. V rukopisné tradici se však hesla řadila bez ohledu na abecední pořádek (srov. např. vatikánský rukopis Pal. Lat. 1304, od f. 100r, dostupný na http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1304?ui_lang=ger; cit. 2014–10–28. Složitostem tohoto Constantinova „překlada“ je věnován příspěvek Venura, Iolanda: *Constantine the African on Pharmacy*. Toward a reconstruction of Practica Pantegni II., přednesený na konferenci Laetae segetes IV. v listopadu 2014 v Brně. Sborník příspěvků je v tisku.

³⁶ *Liber fiduciae* je na rozdíl od zpracování Constantinova doslovným překladem al-Gazzárovy knihy, který vytvořil Štěpán ze Saragossy v první polovině 13. stol. (*Der Liber Fiducia de simplicibus medicinis des Ibn al-Jazzār in der Übersetzung von Stephanus de Saragossa*. Übertragen aus der Handschrift München Cod. Lat. 253. Ed. L. Volger. Würzburg 1941).

V praxi se i více těchto principů kombinovalo, zpravidla se některá ze systematických možností třídění použila jako hlavní a v rámci jednotlivých oddílů se mohla léčiva již řadit podle abecedy (to je případ zmíněné encyklopedie Vincence z Beauvais). Nevýhody použití buď abecedního, nebo systematického principu se eliminovaly pomocí různých nástrojů. Abecední herbáře se doplňovaly přehlednými výčty rostlin, které byly rozděleny podle terciárních účinků či podle konkrétních nemocí seřazených *a capite ad calcem*, systematicky utříděná léčiva zase často doprovázel abecední rejstřík.

U textů psaných v řeči vázané se oproti tomu setkáváme s náhodným řazením léčiv, což platí pro obě nejvýznamnější středověké lékařsky zaměřené sbírky, *De viribus herbarum* (neboli *Macer floridus*)³⁷ i tzv. *Regimen scholae Salernitanae* neboli *Flos medicinae*.³⁸ Obě tyto sbírky mají verše k jedné rostlině seskupeny v samostatných oddílech, v případě první z nich v oddílech delších (zhruba 30, někdy i přes 50 veršů), v případě druhé z nich výrazně kratších (nejčastěji 2–4 verše). U takových oddílů bylo potom snadné měnit jejich pořadí a různě je doplňovat o oddíly nové, což se také často dalo, jak dokazují odchylky v dochovaných rukopisech. Stejně snadno se daly zařazovat nové oddíly do textu, jehož hesla či kapitoly byly řazeny abecedně. Abecední řazení mělo oproti volnému, čistě náhodnému řazení jednu velkou výhodu – možnost rychlé konzultace hledaného místa. To si středověcí kompilátoři dobře uvědomovali, a proto abecední řazení zaváděli i do textů, kde dříve nebylo, jak dokazuje právě případ sbírky *Flos medicinae*, která ve své nejstarší známé redakci má simplicia řazena bez jakékoli logiky,³⁹ ale v jedné z pozdějších redakcí byly příslušné pasáže již přeskupeny podle abecedy.⁴⁰ Také středověké přepracování obsáhlého Dioskoridova spisu *De materia medica* z 1. stol. řadí léčiva na rozdíl od původního textu abecedně (tzv. *Dyascorides alphabeticus* z 11. nebo 12. stol.).⁴¹

37 Nejnovější literatura viz S t e h l i k o v á , Dana: *Magister docet utilitatem abrotani*. Macerův pelyněk brotan (abrotanum) v bohemikálních komentářích z počátku 15. století. SPFFBU – Graeco-Latina Brunensia 18, 2013, s. 121–150.

38 Nevyhovující de Renziho edice je již částečně nahrazena dvěma kritickými edicemi z poslední doby, viz pozn. 39, 40.

39 *Flos medicine (Regimen sanitatis Salernitanum)*. Estudio, edición crítica y traducción V. de Frutos González. Valladolid 2010.

40 *Edición crítica del Regimen sanitatis Salernitanum transmitido por los manuscritos Add. 12190 y Sloane 351 de la British Library de Londres*. Ed. V. de Frutos González. Minerva 23, 2010, s. 143–144.

41 *Dioscorides digestus alphabeticus ordine*. [Expl.] *Dyascorides que Petrus Paduanensis legendo corexit...* Colle [di Val d'Elsa] per Johanem Allemanum de Medemblick 1478.

Proč se Křišťan rozhodl právě pro abecední řazení simplicíí, není těžké zdůvodnit. Jeho významným a snad i hlavním pramenem, alespoň jak se to jeví podle prvotního přezkoumání, byl *Liber Aggregatoris in simplicibus medicina*, tedy obsáhlé farmaceutické kompendium, které bylo v Evropě známo v latinském znění od konce 13. století. Za jeho domnělého autora býval označován Serapion.⁴² Křišťan se s tímto pramenem musel na svých studiích medicíny setkat. Pseudoserapionovo dílo bylo pro použití v akademickém prostředí jistě vhodné, méně však jako příručka praktického lékaře či zvědavého nelékaře. Tou vzhledem ke své obsáhlosti sotva mohlo být. Křišťan se tedy rozhodl na základě spisu *Liber Aggregatoris* vytvořit jednoduchý a stručný manuál, v němž bude na rozdíl od původního textu každému ze simplicíí věnováno jen několik řádků a v němž budou simplicia řazena jiným, pro uživatele dozajista pohodlnějším způsobem, než jaký nabízí excerpovaný pramen. Struktura pramene je totiž následující: Na začátku je obecné pojednání, v němž autor rozděluje léčiva podle primárních, sekundárních i terciárních kvalit, ve druhé části knihy potom člení léčiva do tří oblastí podle jejich původu (rostliny, nerosty, léčiva živočišného původu). Léčiva rostlinného původu potom třídí dále podle jejich komplexe – nejprve je kapitola o léčivech, která mají vyrovnanou komplexi, v níž žádná z primárních kvalit nepřevažuje. Na tuto kapitolu navazují další, které se již člení podle převažujícího primárního účinku a podle stupně, v jakém působí, tj. na prvním místě se vyjmenovávají léčiva, která mají teplou a suchou komplexi v prvním stupni, dále teplou a vlhkou v prvním stupni, studenou a suchou v prvním stupni a konečně studenou a vlhkou v prvním stupni. Stejným způsobem se postupuje i u dalších tří stupňů. Oproti tomu je Křišťanovo abecední řazení jistě praktičtější pro všechny, kteří si potřebují rychle dohledat léčebné účinky konkrétního léčiva, jehož název znají.

Rukopisy první redakce jsou dokladem toho, jak práce na *Herbáři* postupovala a jak se u jeho autora postupně vyvíjela snaha po dokonalejší alfabetizaci celého díla. Pro první redakci je charakteristické poněkud chaotické uspořádání hesel prvních tří písmen abecedy, a proto lze soudit, že i nedůslednosti, které lze najít v uspořádání redakce druhé, jsou dokladem určitého pracovního postupu, snad přímo Křišťanova. Předběžné srovnání začátku *Herbáře* obou redakcí (tedy hesel pod písmeny A–D) ukázalo, že důkladnější rozbor jejich vztahu bude možné provést teprve poté, až budou známy prameny jednotlivých hesel i způsob, jakým Křišťan s prameny pracoval.

⁴² Základní literatura je k dohledání v publikaci *Pseudo-Serapion. Eine grosse arabishe Arzneimittellehre 2*. Der „Liber aggregatus in medicinis simplicibus“ des Pseudo-Serapion aus der Mitte des 13. Jahrhunderts. Deutsche Übersetzung nach der Druckfassung von 1531. Hg. von J. Straberger-Schneider. Baden-Baden 2009.

Tento příspěvek se bude věnovat pouze redakci druhé, jakožto redakci, která se ve svých četných opisech dočkala různých přepracování a doplňků. Pokusím se za prvé vymezit její základní text, tj. jádro společné všem rukopisům, a jeho abecední řazení, za druhé popsat, jakým způsobem byly v jednotlivých rukopisech zapracovány pozdější dodatky, a za třetí ukázat, do jaké míry mohou odlišnosti v řazení lemmat základního textu a pozdější přídatky pomoci objasnit vzájemné vztahy mezi dochovanými rukopisy.

Druhá redakce obsahovala původně celkem 356 hesel, jednotlivá písmena abecedy jsou zastoupena následovně: A (30 hesel), B (17), C (47), D (5), E (14), F (12), G (16), H (2), I (11), L (22), M (34), N (11), O (13), P (33), R (12), S (46), T (15), U/V (14), Z (2).

Způsob řazení hesel je poměrně jednotný. Převažuje řazení tzv. sylabické,⁴³ v němž hraje roli první slabika slova, resp. její samohláska, přičemž nezáleží na tom, na kolikáté pozici ve slabice se samohláska nachází. V praxi to znamená, že slova začínající na samohlásku se řadí podle prvních dvou písmen a stejně se postupuje i u slov začínajících na některé souhlásky (např. *la-*, *le-*, *li-*, *lo-*, *lu-*, podobně třeba *ma-*, *me-* atd., *na-*, *ne-* atd.), což je nám blízké. U takových počátečních souhlásek, které se často objevují ve skupině s jinou souhláskou, se však setkáme s přístupem dnes nezvyklým (např. slova na *bra-*, *gra-*, *sco-*, *sci-* jsou řazena jednoduše mezi slova na *ba-*, *ga-*, *so-*, *si-*, protože jejich druhá souhláska nemá pro řazení žádnou platnost). U písmen I a U bývají na začátku seznamu zapsána slova, v nichž má písmeno I a U souhláskovou výslovnost (tedy *ia-*, *ie-*, *io-* atd., *va-*, *ve-*, *vi-* atd.), teprve potom přichází na řadu jejich užití samohláskové (tedy *i* + souhláska, *u* + souhláska).

Řazení slov u jednotlivých písmen odráží postup práce při sestavování *Herbáře*, a proto tu najdeme celou řadu drobných odchylek. Zcela pravidelné sylabické řazení mají pouze písmena A, H, R, S (přestože má největší počet lemmat), T, U/V a Z. U písmen D, E, I/J, M a L jsou abecední odchylky na konci daných písmen (u prvních tří písmen se jedná o jediné lemma, u M o čtyři lemmata). Setkáme se ale i s nepravidelnostmi uprostřed písmene: přehozená lemmata *bedagar* a *balsamus* u B; písmeno F začíná lemmaty na *fru-*, *fur-*, poté pokračuje pravidelně lemmaty na *fa-*, *fe-*, *fi-* a znovu *fu-*, na samotném konci jsou dodána lemmata *filipendula* a *flam-mula*; písmeno N má mezi dvě lemmata na *ne-* vsunuta lemmata na *ni-*; písmeno P začíná lemmaty na *pa-*, *pe-*, potom následují lemmata na *po-*,

⁴³ Karin Miethaner-Vent, autorka zatím nejdůkladnější studie ke středověkým způsobům abecedního řazení, používá termín *Silbenalphabet* (M i e t h a n e r - V e n t, Karin: *Das Alphabet in der mittelalterlichen Lexikographie*. Verwendungsweisen, Formen und Entwicklung des alphabetischen Anordnungsprinzip. In: *La Lexicographie au Moyen âge*. Ed. C. Buridant. Lille 1986, s. 90–95).

pi-, znovu na *po-* a konečně lemmata na *pu-*. U písmene O se neuplatňuje abecední pořádek vůbec (kromě prvního písmene slova), je tu však splněn požadavek, aby slova, která mají první dvě písmena stejná, byla zapsána vedle sebe. Je tu tedy několik skupin stejně začínajících slov, ale v jiném pořadí, než bychom čekali. U písmene G se zase nepostupuje sylabicky: po lemmatech na *ge-* jsou lemmata na *gla-*, *gra-*, která by u sylabického přístupu měla být zařazena dříve v rámci lemmat na *ga-*. Zde se tedy výjimečně uplatnila i druhá souhláska slova. Zvláštní případ nastává u písmene C, které obsahuje vysoký počet lemmat, a protože začátky slov u C nejsou tak variabilní jako v případě stejně bohatě zastoupeného písmene S, zařadil Křišťan slova místy dokonce s ohledem na první tři písmena ve slově, aby byla rychleji dohledatelná. I zde však najdeme odchylky: prvních 17 hesel začínajících na *ca-* je důsledně řazeno podle prvních tří písmen, na konci *ca-* jsou nepravidelnosti, u *ce-* je pět hesel řazených pouze podle prvních dvou písmen, u skupin *ci-/cy-*, *co-* i *cu-* se autor opět vrátil k řazení podle prvních tří písmen (u *cu-* to dokonce vychází, asi zcela náhodou, jako plně abecední řazení). Jeho přístup byl tedy čistě praktický. Tam, kde to četnost hesel vyžadovala, si dal práci s dokonalejším řazením, v ostatních případech se spokojil s řazením jednodušším, které pro vyhledání lemmatu postačovalo.

V pozdější tradici na jedné straně docházelo k pokusům o napravení těchto nedůsledností, na straně druhé se abecední řazení stále více narušovalo – jak kvůli nepozornosti písařů, kteří občas prohodili pořadí dvou lemmat, tak kvůli pozdějším doplňkům, které způsob Křišťanova řazení již nerespektovaly. Nutno ovšem říci, že některé chyby v pozdějších opisech jsou jen zdánlivé. Např. mezi lemmaty na *ma-* najdeme vsunuto lemma *maracelsi*, které sem jakoby nepatří. V nejstarších rukopisech se však uplatňuje grafická podoba *marcelsi* či *maracelsi*. Podobně u písmene U/V došlo ke zkomolení správně zařazeného lemmatu *ungula* na *virgula*, které zůstalo na původním místě, kam svou novou podobou nezapadá. Tyto případy jsou však spíše ojedinělé. Nejvíce nepravidelností vzniklo při doplňování zcela nových lemmat.

Ještě předtím, než se dostanu k novým přídávкам jednotlivých rukopisů, upozorním na drobné omise a odlišnosti v řazení a uskupení lemmat původního znění druhé redakce, které jsou společné více rukopisům. Do seznamu jsou zahrnuty i nově dopsané odkazy na již existující lemmata, obsažené minimálně ve dvou rukopisech. Takové odkazy byly připisovány v případě, že heslo k dané rostlině nebylo v *Herbáři* umístěno z pohledu abecedy zcela správně, a nový odkaz, zařazený na patřičné místo, měl usnadnit dohledání hesla. Seznam ukazuje, jak se v průběhu písemné tradice proměňovalo jádro druhé redakce, a nabízí určitou, i když, jak uvidíme, omezenou pomoc

při objasňování vztahů mezi dochovanými rukopisy (budeme postupovat abecedně ve shodě s *Herbářem*):⁴⁴

1. odlišné pořadí po sobě jdoucích hesel *asa fetida* a *asarus* – rukopisy *B, H, N*, snad i *D*⁴⁵
2. odlišné pořadí hesel *bethonica* a *benedicta* u *M* a *R*
3. odlišné pořadí a složení hesel u písmene *D* – rukopisy *C* a *K* začínají na rozdíl od ostatních heslem *daucus* a zařazují k tomuto písmeni také heslo *dyagaridion*
4. lemma *elacterium* chybí u *B, H, N, S*
5. lemma *fu* (tj. *phu* neboli *valeriana*) chybí u *F, K, N*
6. lemma *gariofilata* je přesunuto za *gramen* v *C* a *K*
7. lemma *lappa inversa* chybí u *F, V*
8. přidaný odkaz na *moracelsi* *H, I, M, N, V* (*E* tu má delší omisi)
9. lemma *ozimum* chybí u *D, S*
10. po sobě jdoucí lemmata *oliva* a *oleum olive* mají spojena do jednoho hesla *A, D, E, I, J, M, P, R, S*
11. přehození po sobě jdoucích lemmat *piretrum*, *pionia* pouze *C, K*
12. lemma *psidia* chybí u *C, K*
13. přehozené pořadí lemmat *ruta domestica*, *rubea tinctorum*, *ruta agrestis* u *B, D, R, S* (*ruta agrestis* zařazena hned za *ruta domestica*, v *R* dokonce spojeno do jednoho hesla)
14. odlišné pořadí lemmat na začátku písmene *R* u *B, H, N*
15. po lemmatu *ribes* odkaz na dřívější lemma *rosa* *H, N*
16. přehození po sobě jdoucích lemmat *serpentaria* a *semperviva* u *C, K, R*
17. heslo *stercus* se objevuje ve více podobách – v té původní bylo zřejmě nadepsáno lemmatem *stercus omne* a v rámci hesla se vyjmenovávaly léčebné účinky různých druhů těchto živočišných „produktů“, jednotlivé rukopisy se odlišují jak v lemmatu (*stercus omne* x *stercus ovinum* x *stercus owium* x *stercus ovis*), tak i v jeho struktuře – část má všechny tyto „produkty“ pod jedním heslem, část je rozděluje do několika hesel podle jednotlivých živočichů: lemma *stercus omne* a vše v jednom hesle mají rukopisy *A, C, F, I, M, P, R*, lemma *stercus ovinum*, resp. *stercus owium* a jedno heslo mají *S* a *D*, rozdělení do několika hesel má *K*, prvním lemmatem je *stercus omne*, několik hesel mají i *B, H, N*, první lemma je *stercus ovis*, kromě toho *B* má uprostřed těchto hesel ještě heslo nové – *stercus humanum*

⁴⁴ Při nejasnostech viz přílohu.

⁴⁵ U *D* je změna v pořadí u tří hesel: *asa fetida*, *arnoglossa*, *asarus*. Nelze říci s jistotou, jestli tato změna souvisí s odlišným pořadím u *B, H, N*, nebo je na něm nezávislá.

18. heslo *spica* rozděleno na tři – *spica*, *spica nardi*, *spica celtica* – u rukopisů *B*, *F*, *H*, *I*, *N* (ostatní rukopisy mají pod jedním lemmatem)
19. přehozeno pořadí po sobě jdoucích lemmat *tapsia* a *tamarindus* u *M*, *P*
20. přehozené pořadí po sobě jdoucích lemmat *turbit*, *thus*, *trifolium* u *D*, *E*, *V*
21. lemma *viscus quercinus* nemá *R* a *S*
22. lemma *ungula* nesprávně přepsáno jako *virgula* *A*, *G*, *H*, *I*, *J*, *N*, *P*, *R*, *S* (*F* zde má omisi)

Je možné ze srovnání lemmat vyvodit nějaké závěry o příbuznosti rukopisů? Dosavadní poznatky ukazují, že je to dost ošidné. Již dříve jsem se zabývala čtyřmi rukopisy, které měly společného předchůdce, z něhož se do pozdějších opisů rozšířily lékařsky zaměřené verše.⁴⁶ Tyto čtyři rukopisy – Beranův autograf (*B*), rukopis mnichovský (*M*), rukopis pražské Národní knihovny XI C 2 (*N*) a rukopis kapitulní (*H*) – tedy patří do jedné skupiny a na základě veršů, jež obsahují, lze také důkladněji postihnout vztahy v rámci této skupiny: Nejblíže k sobě mají rukopisy *H* a *N*, jejich společný předchůdce musel mít za předlohu nedochovanou kopii, z níž se tradice ubírala jedním směrem k *H* a *N*, druhým směrem k *B*. Větev vedoucí k rukopisu mnichovskému se oddělila z tradice ještě dříve, před vznikem této nedochované kopie. Tyto rukopisy, jejichž vztahy jsou již díky komparaci veršovaných pasáží známy, představují jakousi kontrolní skupinu, která ukazuje, do jaké míry mají platnost různočtení zjištěná nyní na úrovni lemmat. Ve výše uvedeném seznamu najdeme sice další důkazy o příbuznosti těchto rukopisů (viz body 1, 4, 14, 15, 17), ale současně narazíme na limity takového srovnání. Např. u bodu 4 se ke třem prokazatelně příbuzným rukopisům dostal i rukopis *S*, který by však k této úzké skupině neměl patřit, protože by nutně musel vycházet z nějakého opisu, který obsahoval verše (*S* přitom verše nemá) a který vznikl až poté, co se od společného předchůdce rukopisů *M*, *B*, *H*, *N* oddělila tradice směrem k *B*, *H*, *N*. Buď tedy písař rukopisu *S* záměrně vypustil verše své předlohy, což není příliš pravděpodobné, nebo je výpadek lemmatu *elacterium* čistě náhodný a svádí nás na špatnou stopu. Podobně náhodné je zřejmě vypuštění lemmatu pod bodem 5 u rukopisu *N* a současně u rukopisů *K* a *F*, protože je to opět v rozporu se skupinou rukopisů, v níž se dochovaly verše. U rukopisů *D* a *S* je patrný společný předchůdce (viz body 9, 13, 17), ale v bodě 13 se k nim přidává kromě *R* ještě *B*, který tam opět nepatří. V tomto případě se jedná o přeskupení lemmat, které napadlo Matouše Berana nezávisle

⁴⁶ Stehlíková, D.: *Opus apertum*, v tisku.

na písářích ostatních rukopisů – pořadí lemmat doložené ve většině rukopisů *ruta domestica*, *rubea tinctorum* a *ruta agrestis* k takovému přeskupení samo vybízí. U rukopisů *M* a *P* je přehozeno pořadí lemmat *tapsia* a *tamarindus*. Kdyby to skutečně bylo dáno společným předchůdcem těchto rukopisů, musel by být pořádek slov pozměněn i u ostatních rukopisů, které obsahují verše stejně jako *M*, nebo by naopak rukopis *P* musel verše obsahovat. Písáři rukopisů *M* a *P* tedy zřejmě zcela nezávisle na sobě upravili pořadí slov tak, aby odpovídalo správnému abecednímu řazení. Výpovědní schopnost uvedeného seznamu tedy není valná a bude tu třeba vyřešit otázku možné kontaminace.⁴⁷

Podívejme se, zda nám v této situaci může pomoci srovnání rukopisů s ohledem na jejich pozdější doplňky, které původní *Herbář* obohatily o zcela nová lemmata či celá hesla. Jak jsem již naznačila, díky abecednímu řazení hesel byly změny v jejich pořadí i jakékoli nové doplňky neobyčejně snadnou záležitostí, a řada opisovačů této možnosti využila. Některé dochované kopie *Herbáře* obsahují zápisy, které jednoznačně vznikly později, ať již jde o dodatky stejnou písářskou rukou, která opsala původní text, či o jiné buď středověké, nebo již humanistické poznámky. Jsou tu však také pasáže, které tvoří s původním zněním *Herbáře* jednolitý text, u něhož není vidět různé časové etapy zápisu, ale díky kolaci všech rukopisů není pochyb, že se jedná o dodatky. Následující přehled doplňků se omezuje pouze na jejich nejstarší vrstvu, tj. na zápisy provedené rukou stejného písáře, který opsal i základní text *Herbáře*.⁴⁸ Bude nás vždy zajímat počet nových hesel, počet nových názvů rostlin, k nimž není vypracováno heslo (tedy pouhých lemmat), umístění přídavek (na okrajích stran, nebo přímo mezi hesla původního *Herbáře*), snaha o správné abecední zařazení či její absence.

Nejvíce prostoru je třeba věnovat rukopisu pražské Národní knihovny VIII G 28 (*E*) a rukopisu vatikánskému (původem z Prahy) Pal. Lat. 1117 (*V*). Tyto rukopisy jsou na doplňky nejbohatší a velkou část z nich mají společnou. První z rukopisů obsahuje celkem 60 nových hesel, druhý jich má 51, společných přídavek je 46, tj. každý z rukopisů má ještě dodatky vlastní. U společných nových hesel jich nejvíce spadá pod písmena A a B, je to téměř polovina z celkového počtu 46. Většinu všech nových hesel (nejen těch společných) najdeme přímo v textu *Herbáře*, pouze dvě hesla vatikánského rukopisu jsou *in margine*. Kromě celých hesel se setkáme v textu také s novými názvy rostlin (bez hesla), ale jen výjimečně, a to

⁴⁷ Srov. pozn. 52.

⁴⁸ Sledování mladších vrstev doplňků ponechávám stranou. Jsou obsaženy jen v malém počtu rukopisů a pro poznání souvislostí mezi dochovanými rukopisy nemají žádný význam. Výjimkou je rukopis *A*, o němž bude řeč níže.

v případě, že se jedná o synonyma k názvům, o nichž je v *Herbáři* již pojednáno na příslušném místě podle abecedy. Zpravidla však i u názvů synonym najdeme doplněny další informace k účinkům rostliny či k jejímu vzhledu (např. pod písmenem L je heslo *luff idest serpentaria planta est que dicitur collum draconis...* na f. 64r, přestože tato rostlina tu heslo má). Pokud měly být připojeny k již existujícím heslům nové informace, nebyly napsány na okraj u daného hesla, ale lemma bylo na jiném místě znovu zopakováno a bylo k němu zpracováno nové heslo (např. *asarus*, *polipodium* či *ros-trum porcinum* tak najdeme v *Herbáři* dvakrát). Hesla, která jsou oběma rukopisům společná, musela být již v jejich předloze. Je evidentní, že tato společná hesla byla původně do *Herbáře* připojena na volné okraje folií a teprve v dalších kopiích byla zapracována přímo do textu. Nedochovaný exemplář s margináliemi byl podkladem minimálně pro dvě na sobě nezávislé kopie, což dokumentují oba dochované rukopisy, které by mohly být těmito bezprostředními kopiemi, případně by z nich mohly pocházet.⁴⁹ V dochovaných exemplářích jsou totiž společná hesla zařazena do textu na různých místech, přitom však velmi blízko sebe. Kontext, v němž se tato hesla nacházejí, ukazuje, že důvodem pro rozdílné umístění přidaných hesel nemohla být snaha jednoho z písařů o lepší abecední pořádek. Např. hesla *festera* a *fraxinus* má rukopis *E* po hesle *ficus*, *V* je má zapsána obě ve stejném pořadí, ale až po hesle *filix*, které bezprostředně na heslo *ficus* navazuje. Každý opisovač se rozhodl marginálie začlenit jinak, vždy to ale bylo mezi hesla, která byla v předloze na stejném foliu. Pokud bylo v předloze na okraji folia jen jedno heslo, jeho umístění do textu se v obou rukopisech většinou shoduje.

Jak je vidět, výsledné zařazení těchto společných dodatků je ovlivněno jejich umístěním v předloze. Není tu nijak výrazná snaha začlenit hesla na správné místo podle abecedy. Zpravidla se respektuje jen první písmeno slova, výjimečně druhé. Tam, kde se zapisovaly početnější skupiny nových hesel, která měla shodné pouze první písmeno, byl abecední pořádek slov původního *Herbáře* výrazně narušen. Ani tam, kde se do *Herbáře* dodávalo pouze jedno heslo, není patrné, že by písaři o abecední pořádek příliš dbali. (Někdy však případná snaha o lepší zařazení mohla ztroskotat na tom, že na daném místě, kam bylo třeba dodat novou rostlinu, byl abecední pořádek již dříve nějak pozměněn.)

Tolik tedy ke společným dodatkům. Z 11 nových hesel, která má pouze rukopis *E*, je jich sedm zařazeno bez ohledu na další písmena ve slově,

⁴⁹ Pravděpodobnější je, že existovaly ještě nějaké mezičlánky, protože v každém rukopisu najdeme minimálně jednu skupinu těchto nových hesel, která v sobě má ještě hesla další, jež druhý rukopis neobsahuje. Pořadí společných hesel však zůstává vždy zachováno. To svědčí spíše o delší tradici.

ve zbývajících případech dbal písař na druhé písmeno, jednou dokonce i na třetí. Ani u nových hesel rukopisu *V*, které naopak nemá rukopis *E*, není zcela jasná tendence respektovat ve větší míře abecední pořádek. Oba písaři sem zapisovali nová hesla průběžně s tím, jak přepisovali původní *Herbář*, a na případné pozdější přípisky v textu nenechali žádné volné místo. Okraje folií zůstaly v *E* zcela nevyužity, v rukopisu *V* najdeme často doplňující údaje k rostlinám *Herbáře*. Jak již bylo uvedeno, má tento rukopis *in margine* pouze dvě nová hesla z celkových 51, kromě nich ještě deset nových názvů rostlin bez léčebných účinků.

Jinou podobu *Herbáře* uchovává pařížský rukopis Lat. 11231 (*P*), kam bylo dopsáno celkem 20 nových hesel, zařazených přímo do textu s ohledem na první dvě písmena abecedy, případně sylabicky. Výjimkou je pět hesel na konci písmene A, která byla zřejmě doplněna na volné místo, protože na rozdíl od písmene A mají ostatní písmena ponechán právě na konci prostor pro další hesla.⁵⁰ Přidavky u jiných písmen jsou však již vždy na místech, kam abecedně spadají, nikoli na konci. Všechny přidavky jsou v první polovině abecedy, po písmenu L se již žádné neobjevují. Kromě hesel v textu připojil písař tohoto rukopisu *in margine* 48 názvů rostlin, zpravidla i s českým ekvivalentem nebo latinskými synonymy. Názvy od jednoho písmene jsou vždy doplněny hromadně na jednom foliu, bez ohledu na abecedu. Tento rukopis má ve srovnání s ostatními nejvíce změn i základní text *Herbáře*. Jednak je řada hesel rozšířena o nové údaje a jednak jsou některá hesla přemístěna. Výraznější zásahy v pořadí najdeme u písmen D, M, P a S. Čím byly motivovány změny u M, není jasné, protože jejich výsledkem není lepší abecední uspořádání. V ostatních případech však byly změny v pořadí hesel smysluplné. U písmene D jsou lemmata seřazena podle prvních dvou písmen (nikoli sylabicky, což je způsob, který se u D také nabízí). U písmene P došlo k nápravě přehozených lemmat na *po-* a *pi-*. U S postupoval písař zajímavým způsobem – řadil hesla na *sa-* důsledně podle prvních tří písmen, poté zapsal všechna lemmata na *sa* + souhláska a nakonec hesla, v nichž byla písmena *sa-* nějakou souhláskou rozdělena. Stejným způsobem pokračoval u *se-*. Od *si-* je již ponecháno pravidelné sylabické řazení, které mají i ostatní rukopisy. Kromě těchto větších změn je tu místy i přehozené pořadí dvou lemmat. Vždy se jedná o změny směrem k lepšímu abecednímu řazení.

Rukopis pražské Národní knihovny XI C 2 (*N*) má dodatky pouze terminologické. Přímě do textu *Herbáře* jeho písař zařadil 24 latinských termínů, jejich případná latinská synonyma i české ekvivalenty. Protože často uvádí synonymum i několik současně, je z hlediska slovní zásoby jistě nejbohatší

⁵⁰ Tento prostor byl zčásti využit pro humanistické přípisky.

ze všech rukopisů. Nové termíny zařazuje většinou po jednom a snaží se jim najít z hlediska abecedy co nejlepší místo. Bere často v potaz první tři písmena, ale není to bez výjimky (např. po *crocus* jsou současně zapsány *crassula maior*, *crassula minor*, *cruciata*, *consolida maior*, f. 112r). Terminologické dodatky (celkem 23) najdeme také *in margine*. Kromě nich jsou na volné okraje zapsána také synonyma či české názvy, které doplňují latinské lemma původního *Herbáře*. Celá hesla nedoplňoval tento písař vůbec, připojoval sem pouze drobná a ne příliš častá rozšíření k heslům stávajícím. Tento písař provedl také některé úpravy v původním řazení *Herbáře*. Při prepisování hesla *gyth* si všimnul, že je umístěno mezi hesly začínajícími na *ge-*, proto heslo škrtnul a znovu napsal později na vhodnějším místě (srov. f. 116r, 116v). Nelíbil se mu také (výše popsány) způsob řazení u písmene U/V, proto všechna koncová lemmata na *u* + souhláska (v grafice *v* + souhláska) zařadil jinam, zdá se ovšem, že až na výjimku *virgula* (tedy zkomoleného zápisu lemmatu *ungula*) to bylo bez jakékoli logiky.

Autografu Matouše Berana (*B*) jsem již věnovala pozornost jinde.⁵¹ V jeho opisu jsou mezi lemmata původního *Herbáře* dodána pouze tři hesla, která odjinud neznáme, a mohli bychom se tedy domnívat, že jsou jeho vlastní. Protože však většinu přídavků najdeme na konci písmen, kde Beran nechával volné místo, je pravděpodobné, že tato tři hesla byla již v jeho nedochované předloze. Na konci písmen je dopsáno celkem 22 nových hesel. Při těchto dodatečných zápisech již samozřejmě nebylo možné zohlednit abecední pořádek. Hesla jsou tedy připisována již jen s ohledem na první písmeno. Na konce písmen doplňoval Beran také názvy rostlin bez hesel. Těch je v celém *Herbáři* celkem 11 a pouze jeden z nich je zapsán na okraji folia. U Berana je dobře vidět, že část nových hesel i termínů byla zapsána až s jistým časovým odstupem.

Kapitulní rukopis M XI (*H*) nemá žádné přídavky v textu, týž písař však bohatě doplňoval na volné okraje folií. Ty jsou popsány opravdu nahusto s využitím každého volného místa, nijak tedy nepřekvapí, že písař musel resignovat na abecední pořádek. První písmeno však respektuje vždy. Doplnil jak informace k již existujícím heslům, tak i hesla zcela nová. Jejich počet lze vzhledem ke špatně čitelnému a velmi malému písmu pouze odhadnout na cca 15. Některá hesla jsou tu psána celá německy, některá latinská zase místo latinského termínu začínají názvem německým. Nemohu v takových případech vždy kompetentně posoudit, zda se jedná o zcela nové heslo, nebo je německý termín jen překladem latinského lemmatu z textu *Herbáře*.

⁵¹ S t e h l í k o v á , Dana: *Herbář Matouše Berana*. In: *Ubi est finis huius libri deus scit*. Středověká knihovna augustiniánských kanovníků v Roudnici nad Labem. Vyd. M. Dragoun – L. Doležalová – A. Ebersonová. Praha 2015, s. 141–146.

Tím jsme hotovi s opisy, které obsahují větší počet dodatků. V ostatních rukopisech najdeme jen drobnosti. Jedna z nich je však poměrně významná, a to nově připojené heslo *capparis*, objevující se v již zmíněném rukopisu pařížském a také ve dvou dalších kopiích – v rukopisu hamburském (*I*) a pražském rukopisu *A*, které jsou jinak na změny v základním textu poměrně chudé. V hamburském rukopisu je kromě hesla *capparis* již změna jen jediná – přehozené pořadí hesel (*glandes* zapsáno za *gladiolus*). Rukopis *A* sice nemá změnu v základním textu žádnou, nicméně je velmi zajímavý díky svým margináliím. Najdeme tu hned několik časových vrstev, v nichž se s *Herbářem* pracovalo. Pro nás je důležitá vrstva nejstarší – zápisy *supra linea*, které původní text *Herbáře* opravovaly. Některé z oprav nemohly být učiněny bez znalosti opisovaného textu a jejich charakter ukazuje, že se jedná o tzv. kontaminovaný text, kdy byla kopie z jednoho exempláře doplněna a opravena podle exempláře druhého.⁵² Tento „opravář“ připojil na okraje také nová hesla či rozšiřoval hesla stávající. Mezi nimi se objevuje právě *capparis*, umístěné na okraji folia u posledního hesla od písmene *C*, zatímco rukopisy *P* a *I* je mají zařazeno přímo v textu (ovšem každý jinde). Přestože rukopis *A* nemohl být z důvodu řady různocnění přímo předlohou pro *P* ani *I*, máme tu jasný důkaz o úzké vazbě mezi těmito třemi opisy, která je odlišuje od ostatních dochovaných kopií.

Zbývající rukopisy již obsahují jen základní text *Herbáře* bez jakýchkoli nových hesel. Roudnický rukopis má pouze tři dodatky na okraji folií, vztahující se k již existujícím heslům. Objevují se tu také čtyři malé odchylky v pořadí lemmat, přičemž ve dvou případech je jejich výsledkem lepší abecední řazení (původní pořadí *baucia*, *bedagar*, *balsamus* změnil opisovač na *balsamus*, *baucia*, *bedegar*; heslo *maiorana* zařadil již před *malva*). U písmene *S* je jedna velmi nápadná odchylka, kdy mezi hesly na *si-* najdeme více než desítku hesel na *sa-* a *se-*, která svým rozsahem odpovídají jednomu foliu. Písař je do textu zařadil, jakmile si svého pochybení všimnul. Rukopisy *D*, *F*, *J*, *R*, *S* a fragmentární *G* nemají žádné soudobé marginálie ani žádné volné místo na konci písmen pro doplňování nových hesel. S dodatky počítal pouze písař mnichovského rukopisu (*M*),

⁵² Ke kontaminaci došlo u *Herbáře* na mnoha místech tradice. Ostatní kontaminované kodexy se nám však nedochovaly, máme jen jejich pozdější opisy. Jedním z nich by mohl být i rukopis *M*, jehož přiřazení do skupiny rukopisů *B*, *H*, *N*, jak o tom již byla řeč, činí při srovnávání s dalšími kopiemi značné potíže. Problémům, které hojná kontaminace způsobuje při pokusu sestavit rukopisné stemma, se budu věnovat v příspěvku na 11. mezinárodním sympóziu k dějinám medicíny, farmacie a veterinární medicíny – „Teorie, metodologie a prameny v dějinách medicíny, farmacie a veterinární medicíny“ (26.–27. 6. 2015, Ústí nad Labem).

který vynechal kousek místa po každém heslu. On sám však žádné přídávky do *Herbáře* nedodal.

Také v obou zkoumaných rukopisech první redakce – posuzujeme-li text, který mají shodný s druhou redakcí (tj. písmena E–Z)⁵³ – se nevyskytují velké zásahy či odlišnosti: Již v uvedeném seznamu byly vyjmenovány některé shody, které se objevují pouze v rukopisech C a K (body 3, 6, 11, 12, 16). Pokud jde o lemmata, jež jinde obsažena nejsou, nacházíme tu dvě pro C a K společná: *primula veris* a *radix lilii*. Kromě toho má celovecký rukopis ještě dvě samostatné odlišnosti: jedno heslo navíc, které se do žádných z dochovaných kopií nedostalo (*pipinella*) a jednou je změněno pořadí hesel (*psilium, pistacee*).

Jestliže to shrneme, nepřesnosti v abecedním řazení původního *Herbáře* se nejvíce snažil opravit písař pařížského rukopisu, u některých dalších rukopisů nacházíme jen drobné a zcela nesystematické zásahy. Stejně liknavý přístup (z hlediska snahy o důkladnější abecední pořádek) vidíme i u nových dodatků. Zde byl pečlivější kromě písaře pařížského rukopisu také písař rukopisu N, ale o důslednosti nemůžeme mluvit ani u jednoho z nich. Jak původní znění druhé redakce *Herbáře*, tak i její pozdější přepracování se tedy nijak nevymyká ve svém abecedním řazení středověkému úzu. Striktní abecední pořádek byl totiž ve středověku spíše výjimkou a je považován za extrémní jev.⁵⁴

Aby se mohl text *Herbáře* smysluplně tradovat i nadále rozvíjet a aby byly informace k jednotlivým rostlinám snadno a rychle dohledatelné, považovali písaři za praktičtější doplňovat hesla přímo do textu, nikoli na jeho okraj, případně je v další kopii z okraje zařadit do textu. S hesly umístěnými na okraji folií se setkáme pouze u dvou rukopisů, které obsahují nějaké soudobé dodatky (*H* a *A*), a musíme s nimi počítat také u společně nedochované předlohy rukopisu *V* a *E*. Ostatní dochované rukopisy mají *in margine* pouze lemmata bez dalšího textu. K čemu tyto terminologické dodatky svým uživatelům sloužily, není zcela jasné. Pokud jsou doplněny i o výrazy vernakulární, pak mohly tyto pasáže sloužit jako vokabulář. Často se tu ale setkáme s osamocenými latinskými výrazy, které poskytují svým čtenářům jedinou informaci, totiž že od daného písmene lze k léčebným účelům využít ještě rostliny podchycené alespoň tímto způsobem. Tyto názvy bez léčebných účinků tedy zřejmě měly význam především pro případné další opisy, v nichž k nim mohlo být snadno dopracováno celé heslo.

⁵³ Jisté shody se objevují již u písmen C a D, ale v rámci tohoto příspěvku je vzhledem k jejich složitosti nelze podrobněji rozebírat.

⁵⁴ M i e t h a n e r - V e n t , K.: *Das Alphabet*, s. 84.

Odhlédneme-li od možností, které skýtají pro pozdější poznámky volné okraje folií, jsou mezi zatím známými rukopisy tři, jejichž písaři nepochybně počítali ještě s další prací na *Herbáři*. Matouš Beran vynechal místo na konci každého písmene, a to nejen do konce strany, ale pokud bylo třeba, i na začátku strany následující. Písař rukopisu *M* zase vynechával místo v rozsahu několika řádků po každém heslu. S bohatými doplňky počítal zřejmě i písař rukopisu *H*, který nechal kolem textu nadstandardně široké okraje. Ambice těchto písařů však zůstaly nenaplněny – ve skutečnosti byla tato místa později využita jen z malé části.

Tím je řečeno vše podstatné o pozdějších dodatcích jednotlivých rukopisů. Z jejich přehledu jasně vyplývá, že většina z nich stojí v tradici osamocena. Společnou tradici lze doložit pouze pro rukopisy *V* a *E*, pro rukopisy *P*, *I* a *A* a konečně pro rukopisy první redakce *C* a *K*. Jestliže se tímto prizmatem podíváme znovu na seznam 22 odlišností oproti původnímu znění *Herbáře*, vidíme, že jeho význam pro sestavení stemmatu musíme opět poněkud relativizovat. Rukopisy *V* a *E* mají dokonce několik desítek nových lemmat, která jinde nenajdeme. Každé různočtení, které má s některým z dalších rukopisů společné pouze *V*, nebo pouze *E*, je velmi podezřelé a nelze z něho nic vyvozovat. Muselo by se sem totiž dostat ještě před vznikem společné předlohy *V* a *E*, v níž byla do textu dodána nová lemmata, a tudíž by toto různočtení nemělo být doloženo jen ve *V*, nebo jen v *E*, ale současně v obou těchto rukopisech. Konkrétně to vidíme u shodného pořadí lemmat u písmene *T* (bod 20), kdy se k těmto rukopisům přidává ještě rukopis *D*. Ten však měl zřejmě společného předchůdce s rukopisem *S*, a proto bychom měli shody mezi *S* a *D* najít také ve *V* a *E*, nebo shody mezi *D*, *V*, *E* najít v *S* (podle toho, v jakém místě bychom se snažili obě tradice ve stemmatu spojit). To byl pouze jeden příklad navíc, jiné byly zmíněny výše v souvislosti se skupinou rukopisů obsahujících verše a mohla bych vyjmenovat ještě několik dalších.⁵⁵ I z uvedeného jasně vyplývá, že celá řada vztahů, které vyvstávají ze srovnání konkrétních lemmat, musí být při bližším zkoumání zpochybněna. Shody či rozdíly, jež mezi rukopisy nacházíme, lze vysvětlit někdy i více způsoby. Dostáváme se tak k závěrům, které jsou nejednoznačné a navzájem se vylučující. Zkombinovat všechna tato vysvětlení a určit, které shody vznikly zcela nezávisle na sobě a které naopak svědčí o příbuznosti příslušných rukopisů, v nichž jsou doloženy, je úkol hodný počítačového programu. Za směrodatné nemůžeme považovat žádné společné změny v pořadí lemmat, které vedly k vylepšení abecedního pořadí (body 19, 20), případně k logičtějšímu uskupení rostlin (bod 13).

⁵⁵ Všechny tyto nelogičnosti jsou způsobeny kontaminací, které se budu věnovat jinde (viz pozn. 52).

Dále nelze členit rukopisy do skupin podle toho, jak vypadá zápis jejich lemmat – viz bod 22. Chybný tvar *virgula* jistě svědčí o společném předchůdci rukopisů, které jej obsahují. Správný tvar *ungula* však neznamená, že všechny rukopisy, v nichž je doložen, patří ve stemmatu nutně k sobě. Znalý písař mohl chybu ve své předloze lehce odhalit a snažit se o její nápravu. Velký význam nelze přisuzovat ani pasážím, kde došlo ze snadno vysvětlitelného důvodu k rozdělení původního hesla do dvou či více hesel, případně naopak ke spojení hesel dohromady (body 10, 17, 18). Charakter uvedených změn je takový, že u řady z nich lze připustit náhodu, resp. ji nelze vyloučit – stejný zásah do textu mohl napadnout více písařů nezávisle na sobě. Proto se všechny tyto případy mohou stát jen podpůrným argumentem, pokud najdeme jiné, závažnější důkazy o příbuznosti příslušných rukopisů. Skutečně pádných důkazů o společných předlohách některých rukopisů tedy zůstává pomálu. Jak jsem již řekla, patří k sobě nesporně všechny rukopisy obsahující verše, musíme počítat se společným nedochovaným předchůdcem u rukopisů *V* a *E*, rukopisů *P*, *I* a *A* a snad i u rukopisů *D* a *S*. Velmi blízko k sobě mají také rukopisy *C* a *K*. To ale k bezpečnému sestavení stemmatu nestačí.

Obecně můžeme říci, že všechny rukopisy s výjimkou rukopisu Cerro-niho sbírky (*C*) mají na úrovni lemmat nějaké odlišnosti (přidavky, omise, změnu v pořadí), které jsou ojedinělé a které nenajdeme v žádném jiném rukopisu. Jediný zápis, který by tedy nemusel nutně stát na konci některé z větví stemmatu, představuje rukopis *C* již z roku 1416, potenciální předchůdce rukopisu *K* z roku 1419. Doposud jen částečně provedená kolace textu jednotlivých hesel však naznačuje, že i v *C* najdeme řadu odlišností, které se v jiném z dochovaných rukopisů neodrazily. Mezi dochovanými kopii *Herbáře* tedy zřejmě nemáme ani jednu, o níž by se dalo tvrdit, že byla přímým předchůdcem pro jiný dochovaný exemplář.⁵⁶ K takovému tvrzení pouhé srovnání na úrovni lemmat zcela postačí. Bližší určení vzájemných vztahů dovolí až kompletní kolace znění jednotlivých hesel v kritické edici.

Zatímco pro některé písaře znamenala opisovaná příručka *opus apertum*, jehož základ mohli dále rozvíjet, a jak jsme viděli, také jej rozvíjeli, pro většinu z nich naopak představovala *opus conclusum*, jehož podobu přináší s jistými výhradami příloha. V ní je otištěn předpokládaný seznam lemmat, který tvořil druhou redakci *Herbáře* na jejím počátku. Pro jeho vytvoření je třeba nutně sáhnout po rukopisu *C*, který, ač náleží k první redakci, má

⁵⁶ Znovu musím připomenout, že prozatím nemám k dispozici digitální kopie salzburského rukopisu. Rovněž nelze vyloučit nalezení dalších doposud neznámých opisů.

velkou důležitost pro poznání původní podoby redakce druhé, a dále po několika rukopisech druhé redakce, které neobsahují žádné zásadní přídatky, tedy *A, D, F, I, J, R* a *S*. Jedná se o rekonstrukci – v žádném z dochovaných rukopisů tedy nenajdeme pořadí lemmat a jejich počet v takové podobě, jakou předkládá příloha. Každá z kopií se od ostatních exemplářů v nějakém ohledu (často jen v jedné maličkosti) odlišuje. Významnou roli nelze upřít nejstaršímu rukopisu, rukopisu roudnickému.⁵⁷ Protože však obsahuje místy čtení, která se v žádném dalším rukopisu neobjevují, navíc někdy jednoznačně chybných, není možné jeho seznam lemmat (tj. jejich znění a pořadí) jednoduše otisknout a považovat jej pouze díky stáří opisu za doklad původní podoby této redakce. Seznam lemmat je nutno korigovat na základě srovnání s ostatními dochovanými rukopisy a činím tak vždy, když má tento rukopis čtení ojedinělé oproti všem ostatním rukopisům první i druhé redakce. Všude tam, kde mezi ostatními rukopisy nepanuje shoda a bylo nutné se rozhodnout mezi dvěma různými textovými variantami, jsem se přiklonila ke skupině rukopisů, která se s rukopisem roudnickým shoduje.⁵⁸

I ono *opus apertum* se však brzo „uzavřelo“. Pozdější poznámky, které by dokazovaly, že se s *Herbářem* dlouhodobě pracovalo, najdeme spíše sporadicky. V rukopisu pařížském (*P*), kde byla ponechána volná místa na konci jednotlivých písmen, najdeme zápisy humanistické, v rukopisu mnichovském (*M*), který má kvůli případným doplňkům velké mezery mezi hesly, jsou dodatky jak středověké, tak humanistické, stejně jako v rukopisu *A*, kde jsou však umístěny *in margine*. Počet dochovaných rukopisů dokládá, že *Herbář* zažíval ve své době v našem prostředí, ať již mezi

⁵⁷ Vychází z něho grafická podoba hesel, pouze v nejnútnejších případech opravuji podle *S*, a nebylo-li to možné, podle *C*.

⁵⁸ Při výběru mezi dvěma variantami se zpravidla našel důvod, proč bylo možné jednu z nich považovat za pravděpodobnější než druhou. V rejstříku nicméně zůstává šest míst, u nichž bylo třeba se rozhodnout mezi dvěma variantami se stejnou mírou pravděpodobnosti. Především zatím není jasné, jak nahlížet na odlišnosti, které jsou specifické pouze pro rukopisy první redakce *C* a *K*, tj. body 6, 11, 12 výše uvedeného seznamu a také dvě hesla navíc (*primula veris* a *radix lili*), o nichž byla rovněž zmínka. Ta mohou být pozdějším přídatkem jen zdánlivě. Musíme počítat i s možností, že obě hesla byla součástí původního Křišťanova *Herbáře*. Jejich absence v ostatních rukopisech může být způsobena omisí, která nastala na počátku celé tradice. Podobná, jen otočená situace nastává u hesla *psidia* (bod 12). Jeho absence v *C* a *K* může znamenat jak omisi, k níž došlo v této dvoučlenné skupině rukopisů, nebo se tu jedná o přídatok, který se dostal do druhé, daleko košatější větve tradice hned na jejím počátku. Ve všech vyjmenovaných případech se řídím rukopisem *R*. U šestého nejistého místa, kterým je pořadí tří lemmat pod písmenem *R* (bod 13), ponechávám pořadí dochované ve větším počtu rukopisů, včetně rukopisů první redakce, a logicky správnější řazení, které čteme v *R* a třech dalších rukopisech, považuji za verzi opravenou. Především kvůli těmto šesti místům je rejstřík nutno chápat jako preliminární.

českými či mezi německými čtenáři, poměrně velký úspěch. Ten ale po pár desetiletích končí s vynálezem knihtisku a s vydáváním latinských herbářů nového typu, opatřených do budoucna nezbytnými ilustracemi, kterým Křišťanův *Herbář* nemohl konkurovat. Pokud čtenáři konce 15. století toužili po stručné a jednoduché příručce staršího typu, mohli si pořídit opis podobně popularizačních, ale již česky psaných *Jader* či *Lékařských knížek*, obsahujících mj. také jednoduchý herbář,⁵⁹ i když značně modifikovaný.

⁵⁹ K pozdějším tištěným *Jádrům*, vydávaným pod Křišťanovým jménem viz, *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století II*. Tisky z let 1501–1800. Část IV. Písmena K–L. Red. Z. V. Tobolka. V Praze 1948, č. 4587–92.

Příloha

1. Absinthium	45. Bombex	91. Cucumer domesticus
2. Abrotanum	46. Buglossa	92. Cucumer asininus
3. Acorus	47. Brionia	93. Cucurbita
4. Acantum	48. Calamentum	94. Custuta
5. Acacia	49. Calamus aromaticus	95. Dactilli
6. Acedula	50. Camedreos	96. Draguntea
7. Affodilus	51. Camepitheos	97. Diptamus
8. Agrimonia	52. Camomilla	98. Diantos
9. Agaricus	53. Canapus	99. Daucus
10. Altea	54. Capillus Veneris	100. Ebulus
11. Alleluya	55. Cardo	101. Eleborus
12. Alleu	56. Carthamus	102. Elactirium
13. Amigdale	57. Carui	103. Emblici
14. Ameos	58. Cardanum	104. Endivia
15. Amarella	59. Cardamomum	105. Enula campana
16. Anetum	60. Castanea	106. Epatica
17. Anisium	61. Cassia lignea	107. Epithimum
18. Anacardus	62. Cassia fistula	108. Eruca
19. Apium	63. Cathapucia	109. Esula
20. Aquilena	64. Cauda equina	110. Eupatorium
21. Aristologia	65. Castoreum	111. Euforbium
22. Arthemesia	66. Caulis	112. Eufrasia
23. Arnoglossa	67. Camphora	113. Edera
24. Azafetida	68. Celidonia	114. Frumentum
25. Azarus	69. Cerifolium	115. Furfures
26. Atriplex	70. Cepe	116. Faba
27. Athanasia	71. Centhaurea	117. Fenum grecum
28. Awena	72. Centum capita	118. Feniculum
29. Avellana	73. Cicera	119. Ficus
30. Agnus castus ⁶⁰	74. Ciclamen	120. Filex
31. Balaustia	75. Cicutu	121. Fumus terre
32. Balsamita	76. Ciminum	122. Fu
33. Barba Iovis	77. Cinamomum	123. Fungi
34. Barba hirci	78. Ciperus	124. Filipendula
35. Branca ursina	79. Citrullus	125. Flammula
36. Basilicon	80. Citrum	126. Gariofoli
37. Baucia	81. Citonia	127. Galanga
38. Bedegar	82. Coctana	128. Galbanum
39. Balsamus	83. Colofonia	129. Gallitricum
40. Bleta	84. Colloquintida	130. Galla ⁶¹
41. Benedicta	85. Crocus	131. Gallus et gallina
42. Betonica	86. Coriandrum	132. Genciana
43. Berberus	87. Corallus	133. Git
44. Borago	88. Costus	134. Genestula et genesta
	89. Cotula	
	90. Cornu cervi	

⁶⁰ Podle *S*, agnuscostus *R*.

⁶¹ Podle *S*, gaba *R*.

135. Glandes	181. Maiorana	224. Orobus
136. Gladiolus	182. Manna	225. Ordeum
137. Gramen	183. Malogranata	226. Ozimum
138. Gira solis	184. Malabattrum	227. Opopanac
139. Gumi Arabicum	185. Moracelsa	228. Oliva
140. Gariofilata	186. Mastix	229. Oleum olive
141. Granum solis	187. Margarita	230. Oleum amigdalarum
142. Hermodactilli	188. Mercurialis	231. Oleum rosarum
143. Herba sancti Iohannis	189. Menta crispa	232. Olibanum
144. Iarus	190. Mellilotum	233. Os de corde cervi
145. Ieneres	191. Melissa	234. Os sepie
146. Iusquiamus	192. Men	235. Papaver
147. Iuniperus	193. Mespilla	236. Pastinaca
148. Iuncus	194. Melo	237. Passule
149. Iuiube	195. Melo magnus viridis	238. Palma
150. Ipericon	196. Memitim	239. Panax ⁶⁵
151. Ireos	197. Mezereon	240. Plantago
152. Iringi	198. Mel	241. Prassium
153. Isopus	199. Milium solis	242. Paritaria
154. Ippoquistidos	200. Mirtus	243. Persica
155. Lappacium	201. Milium	244. Petroselinum
156. Lactuca	202. Mirabolani	245. Peucedanum
157. Laurus	203. Mirra	246. Penidii
158. Laureola	204. Morsus galine	247. Pethadactillus
159. Laudanum	205. Muscus electus ⁶³	248. Petroleum
160. Lacta	206. Mumia	249. Pepo
161. Lapis lazuli	207. Millefolium	250. Polipodium
162. Lappa inversa	208. Morsus dyaboli	251. Portulaca
163. Lens	209. Mala maciana ⁶⁴	252. Pollium montanum
164. Lentiscus	210. Mala citonia	253. Policaria
165. Lenticula	211. Nasturcium	254. Porrum
166. Levisticus	212. Narciscus	255. Populus
167. Licium	213. Nenufar	256. Piretrum
168. Liquiricium	214. Nigella	257. Pionia
169. Linum	215. Nephita	258. Piper
170. Lilium	216. Nitrum	259. Pira
171. Ligwa avis ⁶²	217. Numularia	260. Pinee
172. Lignum aloes	218. Nux	261. Psilium
173. Litargirum	219. Nux muscata	262. Pistacee
174. Lolium	220. Nux Indica	263. Poma
175. Lupinus	221. Nux vomica	264. Pulegium
176. Limaria	222. Opium	265. Pruna
177. Malva	223. Origanum	266. Pumex
178. Mandragora		267. Psidia
179. Macis		268. Raphanus
180. Marubium		269. Rapa

⁶² Podle *S*, v *R* chybí.

⁶³ Podle *S*, morsus ellectus *R*.

⁶⁴ Podle *S*, mala marcia-
na *R*.

⁶⁵ Podle *S*, ponax *R*.

270. Reubarbarum	316. Sisamus ⁶⁷
271. Risi	317. Spinacia ⁶⁸
272. Ribes	318. Scolopendria
273. Rosa	319. Solsequium
274. Rostrum porcinum	320. Solatrum
275. Robellie	321. Spodium
276. Ros marinus	322. Storax
277. Rutha	323. Spolium serpentis
278. Rubea tinctorum	324. Sumac
279. Rutha agrestis	325. Sulfur
280. Salvia	326. Tamariscus
281. Saturreia	327. Tapsia
282. Saxifraga	328. Tamarindus
283. Savina	329. Tapsus barbatus
284. Salix	330. Tetrahit
285. Sambucus	331. Terebentina
286. Sandali	332. Terra sigillata
287. Stafizagria	333. Tela aranea
288. Sarcocolla	334. Titimallus
289. Scariola	335. Timus
290. Satirion	336. Timbria
291. Scabiosa	337. Tribulus
292. Spargus	338. Turbit
293. Scamonea	339. Thus
294. Sapo	340. Trifolium
295. Sanguis draconis	341. Valeriana
296. Salis species	342. Vermicularis
297. Sal armoniacum	343. Vernix
298. Sal gemma	344. Verbena
299. Serpillum	345. Viola
300. Semperviva	346. Virga pastoris
301. Serpentaria	347. Viscus quercinus ⁶⁹
302. Senacion	348. Vitis
303. Sebesten	349. Vinum
304. Semen lini	350. Volubilis
305. Sene	351. Uve passe
306. Serapinum	352. Umbilicus Veneris
307. Stercus omne	353. Urtica
308. Scicados	354. Ungula aromatica ⁷⁰
309. Squinantum	355. Zedearium
310. Spica	356. Zinziber
311. Spinargia	
312. Sisileos	67 Podle <i>S</i> , sisanus <i>R</i> .
313. Sinapis	68 Podle <i>S</i> , spichia <i>R</i> .
314. Squilla	69 Podle <i>C</i> , v <i>R</i> chybí.
315. Sinsibrium ⁶⁶	70 Podle <i>C</i> , virgula aro- matica <i>R</i> .

⁶⁶ Podle *S*, sinzinzibrium *R*.

**DE SIMPLICIBUS MEDICINIS SECUNDUM ORDINEM
ALPHABETI**

**Die Anordnung der Lemmata im lateinischen *Herbarium* Křišťans
von Prachatice**

Es sind bisher 19 mittelalterliche Handschriften des *Herbariums* Křišťans von Prachatice († 1439) bekannt, von denen 15 erst in letzter Zeit ermittelt wurden und im vorliegenden Beitrag zum ersten Mal vorgestellt werden. Die Verfasserin konzentriert sich auf die zweite Redaktion des *Herbariums* (diese ist durch 16 Textzeugen belegt), die ein *opus apertum* darstellte, dessen Text sich gemäß den Bedürfnissen des Besitzers bzw. des Benutzers änderte. Die alphabetische Anordnung der Simplicia, der einfachen Medikamente pflanzlichen, tierischen oder mineralischen Ursprungs, ermöglichte es, leicht bei der Entstehung jeder neuen Abschrift weitere Lemmata hinzuzufügen, und viele Schreiber haben denn auch von dieser Möglichkeit Gebrauch gemacht. Der Beitrag versucht, den Grundtext der zweiten Redaktion zu rekonstruieren, der allen Texten gemeinsam ist. Es wird die Art und Weise seiner alphabetischen Anordnung beschrieben, die größtenteils syllabisch ist (das sog. Silbenalphabet, wie es Karin Miethaner-Vent bezeichnet) – es kommt dabei die erste Silbe des Wortes zur Geltung, wobei ihr Vokal von großer Bedeutung ist. Im weiteren Abschnitt des Aufsatzes werden die späteren Änderungen in der Anordnung der Medikamente behandelt sowie Hinzufügungen, die das ursprüngliche *Herbarium* um neue Namen von Pflanzen und auch um neue Lemmata bereicherten. Im Allgemeinen kann festgestellt werden, dass alle Handschriften irgendwelche Unterschiede aufweisen (Hinzufügungen, Omissionen, Änderungen in der Reihenfolge der Lemmata), die einmalig sind und die man in keiner anderen Handschrift vorfindet. Auch wenn es nicht möglich ist, lediglich aufgrund der Unterschiede auf der Ebene der Lemmata ein *stemma codicum* aufzustellen, ist es sicher, dass alle erhaltenen Textzeugen erst am Ende der einzelnen Zweige des Stemmas stehen.